

تبیین و تحلیل نظام جامع تربیت سیاسی از دیدگاه نهج‌البلاغه امام علی (ع)

دکتر مهدی سبحانی نژاد (دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه شاهد)
کاظم منافی شرف آباد (کارشناسی ارشد برنامه ریزی آموزشی دانشگاه علامه
طباطبایی)
حمید علیین (کارشناس ارشد تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش دانشگاه شاهد)

چکیده

در پژوهش حاضر نظام جامع تربیت سیاسی (مبانی، اصول و روش ها) از منظر امام علی (ع) با روش علمی تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گرفته است. کلیه خطبه ها، نامه ها و حکمت های نهج‌البلاغه منتسب به امام علی (ع) جامعه آماری پژوهش بوده که همه آنها مورد بررسی قرار گرفته و نمونه گیری انجام نشده است. ابزار پژوهش فهرست وارسی بوده که روایی آن به وسیله صاحب نظران و پایایی آن نیز طی محاسبه ضریب همبستگی داده‌های حاصل از تحلیل اولیه با تحلیل مجزای دیگر برابر با 076 بوده است. داده‌های حاصل مورد قرار گرفته‌اند. عمده‌ترین یافته‌ها عبارتند از:

- 1- در نظام جامع تربیت سیاسی از منظر امام علی (ع) مبانی تربیت از منظر امام علی (ع) شامل نه مبنا؛ عبودیت و بندگی خداوند متعال، اعتدال، مدنیت، تاثیر محیط، اندیشه ورزی، کرامت، آزادی و اختیار، ضعف و جاذبه احسان می باشد
- 2- در نظام جامع تربیت سیاسی از منظر امام علی (ع) در مبنا عبودیت و بندگی خداوند متعال، اصول پنج گانه تربیتی شامل؛ خدا محوری، توکل بر خدا، اعتقاد به عالم آخرت و زندگی پس از مرگ، محوریت دین در همه امور زندگانی از جمله سیاست (جدائی ناپذیری دین از سیاست) و حاکمیت اخلاق، در مبنا اعتدال اصول شش گانه تربیتی شامل نفی افراط و تفریط، مواجهه با ظلم، عدالت اجتماعی، محوریت قانون، ضابطه مند بودن قدرت کارگزاران و شایسته سالاری، در

مبنای مدنیت اصول سه گانه تربیتی شامل مردم سالاری، سامان وضعیت اقتصادی و اجتماعی جامعه و تأمین امنیت، در مبنای تأثیر محیط اصول دوگانه تربیتی شامل؛ اصلاح شرایط و ایجاد زمینه، در مبنای اندیشه ورزی اصول دو گانه تربیت شامل؛ تعقل و تفکر و کسب بینش، مبنای کرامت شامل اصل عزت، در مبنای آزادی و اختیار شامل اصل تشبه به ابرار، در مبنای ضعف شامل اصل تساهل و در مبنای جاذبه احسان شامل اصل فضل هستند.

واژه های کلیدی: امام علی (ع)، نهج البلاغه، نظام جامع تربیت سیاسی.

مقدمه

امام علی (ع) به عنوان یک حاکم اسلامی و انسانی کامل که پرورش یافته در مکتب وحی است، در حکومت بدنبال رسیدن به اهداف والایی چون، اقامه حق و عدل (نهج البلاغه، خطبه 129)، باز گرداندن نشانه های فراموش شده و احکام تعطیل شده دین، اصلاح در شهرها، امان یافتن مظلومان و محرومان (نهج البلاغه، خطبه 205)، عمل بر طبق کتاب خدا و سیره پیامبر (همان خطبه 233)، دفع باطل و گرفتن حقوق محرومان (نهج ابلاغه، نامه 45) است، و در کنار آن، قانون مداری حکومت آن حضرت، مردم گرایی در سیره سیاسی ایشان، تقدم ارزش ها بر اصل حکومت، صراحت در گفتار و رفتار و دوری از فریب و خدعه و عدالت محوری برای تحقق اهداف الهی در زمین، دوران پنج ساله حکومت ایشان را نمونه بی نظیری از چگونگی حکومت برای هدایت مردم به سوی کمال برای همیشه تاریخ تبدیل کرده است. تحقق اهداف چنین حکومتی بی گمان جز با انتخاب افرادی لایق و شایسته به عنوان کارگزار، و توجه به تربیت سیاسی مستمر آنان و آموزش مردم به عنوان بزرگترین حامیان حکومت امکان پذیر نیست، امام علی علیه السلام به این امر مهم توجه داشتند و افرادی را تربیت کردند که جز به رضای خدا و خدمت به خلق به چیز دیگری نمی اندیشیدند. افرادی چون مالک اشتر و محمد بن ابی بکر [20].

امام علی علیه السلام قبل از آنکه یک حاکم باشد، یک پیشوای دینی و امام معصوم است که در مکتب وحی پرورش یافته است. حکومت ایشان یک حکومت دینی، منطبق بر اهداف و آرمانهای الهی برای بشر است. آرمانهای این حکومت نیز همگی در جهت نیل جامعه و افراد آن به سوی کمال است. فلذا بسیار بدیهی است که مکانیسمهای تربیتی بکار گرفته شده در آن، برای تربیت شهروندان و کارگزاران، با آنچه در نظریه ها و مکاتب تربیتی وابسته به افکار بشری مطرح می شود و هدف آن «تربیت سیاسی» است منطبق نباشد، گرچه بعضی از اهداف، مبانی، اصول و روشهای بکار گرفته شده توسط این مکاتب، کپی برداری یا لاقفل شبیه به آنچه که در حکومت علوی از آن بهره گرفته شده است، می باشد.

در زمینه تربیت سیاسی از دیدگاه اسلامی پژوهشهای معدودی صورت گرفته از جمله مزروفی به بررسی تربیت سیاسی از دیدگاه های مختلف و همچنین تبیین تربیت سیاسی در اسلام (مکتب تشیع) به نقش و جایگاه تربیت سیاسی در نظام رسمی آموزش و پرورش پرداخته و با تکیه بر لزوم جدی گرفتن این موضوع و جای خالی آن در آموزش و پرورش کشورمان به تدوین برنامه درسی در این مورد پرداخته است [1]. محمدی در پژوهش خود با معرفی مبانی تربیت اجتماعی به تبیین جایگاه تربیت اجتماعی در نهج البلاغه پرداخته است [21]. رهنمادر مقاله خود معتقد است که ایمان به خدا، مبارزه بانفس، عدالت ورزی و فقر ستیزی؛ امانت داری در مدیریت، سعه صدر و الگو بودن رهبر و مدیر جامعه اسلامی از خطوط کلی تربیت سیاسی و اخلاقی مدیران از دیدگاه امام علی علیه السلام است [22]. رحمانی در مورد نکات موثر در پرورش نیروی انسانی از دیدگاه امام علی علیه السلام به مواردی از قبیل: برخورد منصفانه با کارمندان، توجه به وضعیت معیشتی کارکنان، توانایی انسجام دهی و حفظ گروه و یغره اشاره کرده است و آنها را در پرورش نیروی انسانی موثر می داند [23]. احسانی به هدف از تربیت سیاسی در مکاتب مختلف اشاره کرده، به حدود و ثغور تربیت سیاسی می پردازد، آنگاه عوامل موثر بر تربیت سیاسی را بر می شمارد و در

آخرنگاهی به روش های تربیت سیاسی با تاکید بر نظر امام علی علیه السلام دارد [24]. عثمان¹، در خصوص اصول تربیت سیاسی در تفکر اسلامی بحث کرده است و مواردی را برشمرده است [25] از آن جهت که از اسلام تنها حکومت است که واجد تمامی شرایط به کمال رساندن جامعه اسلامی بوده و مبانی نظری لازم برای تربیت سیاسی آحاد جامعه را نیز باید در تعلیمات آنان جستجو نمود و نیز از آنجا که حکومت امام علی علیه السلام از نظر وسعت و داشتن کارگزاران متعدد بیشتر شبیه حکومت های فعلی در جهان معاصر است، نظام اسلامی می تواند و باید، با الگو گیری از حکومت علوی زمینه و شرایط لازم را برای تربیت سیاسی شهروندان خود را فراهم کند و به منظور تبیین تربیت سیاسی از منظر امام علی علیه السلام سوال های پژوهشی ذیل تدوین و مورد بررسی قرار گرفته است.

1- مبانی² تربیت سیاسی از منظر امام علی علیه السلام چیست؟

2- هر یک از مبانی تربیت سیاسی از منظر امام علی علیه السلام شامل چه اصولی می باشند؟

3- از منظر امام علی علیه السلام هر یک از اصول مطرح شده در تربیت سیاسی شامل چه روش هایی در تربیت سیاسی هستند؟

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر از نوع تحلیل محتوا بوده که طی آن مفاد خطبه ها، نامه ها و حکمت های امام علی علیه السلام در نهج البلاغه مورد تحلیل قرار گرفته است.

جامعه، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری پژوهش شامل، متن خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های امام علی علیه السلام در نهج‌البلاغه بوده است. در این پژوهش به واسطه لزوم جامعیت نمون، نمونه‌گیری انجام نشده و کل جامعه آماری مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

ابزار گردآوری داده‌ها

از فرم واریسی باز و بدون پیش‌سازمان‌یافتگی که در آن شش موقعیت برای ثبت آدرس، متن عربی، متن فارسی، مبانی، اصول و روشها تعبیه شده بود، استفاده شد. واحد تحلیل محتوی مجموعه؛ جملات، عبارات و مضامین موجود در خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های امام علی علیه السلام در نهج‌البلاغه بوده است. روایی ابزار به وسیله صاحب‌نظران و پایایی آن به وسیله محاسبه ضریب همبستگی داده‌های حاصل از تحلیل انجام شده اولیه با تحلیل انجام شده توسط متخصص دیگر به دست آمده که نتیجه حاصله برابر با 0/76 بوده است.

شیوه اجراء و مراحل انجام پژوهش

با استفاده از فرم واریسی به تحلیل محتوی جملات، عبارات و مضامین مربوط به خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های امام علی (ع) در نهج‌البلاغه پرداخته شد. بر این اساس، پس از برخورد با جملات، عبارات و مضامینی در راستای هر یک از سه زمینه مذکور، موارد فوق به تفکیک با ذکر شش مورد گفته شده در ابزار مذکور درج می‌گردید.

روش تحلیل داده‌ها

به منظور تحلیل داده‌های حاصل از ابزار پژوهش به تفکیک و طبقه‌بندی سه زمینه مذکور و انعکاس آنها در جداول مرتبط و شرح کیفی هر یک از جداول پرداخته شده است.

یافته‌های پژوهش

بررسی سوال اول پژوهش

مبانی تربیت سیاسی از منظر امام علی علیه السلام چیست؟

بنابر نتایج تحلیل های انجام شده در خصوص مبانی تربیت سیاسی از منظر امام علی علیه السلام و طبقه بندی به دست آمده از آنها طی جداول شماره یک تا نه پژوهش، نه مبنای تربیت سیاسی از منظر امام علی علیه السلام شناسایی گردید که شامل مبانی؛ عبودیت و بندگی خداوند متعال، اعتدال، مدنیت، تأثیر محیط، اندیشه ورزی، کرامت، آزادی و اختیار، ضعف و جاذبه احسان می باشد (جداول شماره یک تا نه آمده در شرح سوالهای دوم و سوم پژوهش)¹.

بررسی سؤال های دوم و سوم پژوهش²

2- هر یک از مبانی تربیت سیاسی از منظر امام علی علیه السلام شامل چه اصولی می باشند؟

3- از منظر امام علی علیه السلام هر یک از اصول مطرح شده در تربیت سیاسی شامل چه روش هایی در تربیت سیاسی هستند؟

نتایج حاصل از تحلیل انجام شده، بیانگر آن است که از منظر امام علی علیه السلام تربیت سیاسی دارای نه مبنای؛ عبودیت و بندگی خداوند متعال، اعتدال، مدنیت، تأثیر محیط، اندیشه ورزی، کرامت، آزادی و اختیار، ضعف و جاذبه احسان می باشد. در اینجا پس از ذکر هر یک از مبانی مذکور، اصول تربیت سیاسی مطرح شده در هر یک از مبانی و سپس، روشهای تربیتی مربوط به هر اصل مطرح و بحث خواهد شد.

1- از آنجا که بین یافته های مرتبط با سه سوال پژوهش، پیوستگی برقرار بوده و ذکر مبانی مذکور در اینجا و مجدداً تکرار آنها در شرح یافته های سوالهای دوم و سوم، مطلوب نبوده است، بالاچار از درج مطالب مذکور در اینجا پرهیز شده و با عنایت به طرح کامل آنها طی بررسی سوالهای دوم و سوم در اینجا صرفاً به ذکر آنها بسنده شده است .

2- بنابر شرح آمده در بند فوق، به واسطه پیوستگی تحلیل و ارائه یافته ها در اینجا نیز، یافته های سوالهای دوم و سوم همزمان ارائه شده است .

1. مبنای عبودیت و بندگی خداوند متعال

از منظر امام علی علیه السلام این مبنای تربیت سیاسی دارای پنج اصل: خدا محوری، توکل بر خدا، اعتقاد به عالم آخرت و زندگی پس از مرگ، محوریت دین در همه امور زندگانی از جمله سیاست (جدائی ناپذیری دین از سیاست) و حاکمیت اخلاق می باشد

1-1-1 اصل خدامحوری

روش های تربیتی که از اصل خدامحوری بدست آمده به شرح ذیل است.

1-1-1. توجه دادن به ارزشهای الهی بجای ارزش های غیر الهی

امام علیه السلام در همین زمینه، هنگام بدرقه ابوذر موقع تبعید این صحابی بزرگوار پیامبر صلی الله و علیه و آله به ربه فرمودند: «ای اباذر، همانا تو برای خدا به خشم آمدی، پس امید به کسی داشته باش که به خاطر او غضبناک شوی، این مردم برای دنیای خود از تو ترسند، و تو بر دین خویش از آنان ترسیدی، پس دنیا را که به خاطر آن از تو ترسیدند به خودشان واگذار، و با دین خود که برای آن ترسیدی، از این مردم بگریز، این دنیا پرستان چه محتاجند به آنچه که تو آنان را از آن ترساندی و چه بی نیازی از آنچه آنان تو را منع کردند. و به زودی خواهی یافت که چه کسی فردا سود می برد و چه کسی بر او بیشتر حسد می ورزند؟ اگر آسمان و زمین درهای خود را بر روی بنده ای ببندد و او از خدا بترسد، خداوند راه نجاتی از میان آن دو برای او خواهد گشود. آرامش خود را تنها در حق جستجو کن و جز باطل چیزی تو را به وحشت نیندازد» (خطبه 130، ص 175، پ 3)

1-1-2. نفی اطاعت از هرکس و هر چیز به جز خدا

حضرت در این خصوص خطاب به مردم در مقابل سران و بزرگان می فرمایند: «آگاه باشید زنها! زنها! از پیروی و فرمانبرداری سران و بزرگانتان، آنان که به اصل و حسب خود می نازند و خود را بالاتر از آنچه هستند می پندارند. و کارهای نادرست را به خدا نسبت می دهند و نعمت های

گسترده خدا را انکار می کنند، تا با خواسته های پرودگار مبارزه کنند... پس خدا را پروا کنید و از فرومایگان اطاعت نکنید» (خطبه 192، ص 275، پ 2)

1-1-3. توصیه به انجام عمل فقط برای خدا

خوشا به حال آن کس که مسئولیت های واجب را در پیشگاه خدا به انجام رسانده، و در راه خدا هر گونه سختی و تلخی را به جان خریده و به شب زنده داری پرداخته است. و اگر خواب بر او چیره بر روی زمین خوابیده و... و (نامه 45، ص 397، پ 4).

1-1-4. تاکید بر ناظر دانستن خداوند در همه احوال

خدا به تمام اسرار نهان آگاه و از باطن همه با خیر است. به همه چیز احاطه دارد و بر همه چیز غالب و پیروز و بر همه چیز تواناست» (خطبه 86، ص 103، پ اول).

1-2. اصل توکل بر خدا

روش های تربیت سیاسی مربوط به این اصل عبارتند از:

1-2-1. توجه دادن به رضامندی در رضایت خدا

رضا و خشنود بودن به قضا نیکو همنشینی است» (حکمت 5، ص 445)

1-2-2. توصیه به دعا و استعانت از خدا

«ایمانتان را با صدقه صیانت و حفظ نمائید دارائیهایتان را با زکوه دادن در پناه آورید و گرفتاریهای پی در پی را با دعا و درخواست دور نمائید» (حکمت 145، ص 471).

1-2-3. امیدوار کردن به رحمت خدا

«فقیه کامل کسی است که مردم را از رحمت و آمرزش خدا مایوس نکند و ایشان را از آسایش و خوشی از جانب خدا نومید نسازد و آنها را از عذاب خدا ایمن و آسوده ننماید» (حکمت 90، ص 459).

1-3. اصل اعتقاد به عالم آخرت و زندگی پس از مرگ

روش های تربیت سیاسی مربوط به این اصل عبارتند از:

1-3-1. یادآوری مرگ

امام علی علیه السلام در خصوص فراموشی مرگ هشدار داده نهیب می زنند: «یاد مرگ از دل های شما رفته و آرزوهای فریبنده جای آن را گرفته است و دنیا بیش از آخرت شما را تصاحب کرده و متاع زود رس دنیا بیش از متاع جاویدان آخرت در شما نفوذ کرده و دنیا زدگی آخرت را از یاد شما برده است» (خطبه 113، ص 153، پ 4).

1-3-2. توصیه به دل نبستن به دنیا و مظاهر آن

«داستان دنیا چون داستان مار است که دست بر آن بکشی نرم و در اندروش زهر کشنده است، فریب خورده نادان بطرف آن می رود و خردمند پایان بین از آن دوری می گزیند» (حکمت 119، ص 465).

1-3-3. پرهیز دادن از آرزوی دراز

«هر که آرزو را دراز گردانید کردار را بد نمود» (حکمت 36، ص 449).

1-3-4. ترغیب به اکتفا به حد ضرورت از دنیا

ای زیاده! از اسراف پرهیز و میانه روی برگزین، از امروز به فکر فردا باش و از اموال دنیا به اندازه کفاف خویش نگهدار و زیادی را برای روز نیازمندی در آخرت پیش فرست» (نامه 21، ص 357).

1-3-5. عبرت دادن از درگذشتگان

«آیا شما در جای گذشتگان خود بسر نمی برید که عمرشان از شما طولانی تر و آثارشان با دوام تر و آرزوهایشان درازتر و افرادشان بیشتر و لشکریانشان انبوه تر بودند؟ دنیا را چگونه پرستیدند و آن را چگونه بر خود گزیدند؟ و سپس از آن رخت بر بستند و رفتند» (خطبه 111، ص 151، پ 3).

1-4. اصل محوریت دین در همه امور زندگانی از جمله سیاست

روش های مبتنی بر این اصل که از سیره امام علی علیه السلام استخراج شده عبارتند از:

۱-۴-۱. پرهیز دادن از بکار بردن فریب و نیرنگ در سیاست

امام علی علیه السلام در نشان دادن الگویی عملی برای این مسئله در پاسخ به کسانی که معاویه را شخصی سیاست مدار معرفی می کردند می فرماید: «سوگند به خدا! معاویه از من سیاستمدارتر نیست. اما معاویه حيله گر و جنایتکار است. اگر نیرنگ ناپسند نبود من زیرک ترین افراد بودم. ولی هر نیرنگی گناه، و هر گناهی نوعی کفر و انکار است» (خطبه 200، ص 301، پ 3) ۱-۴-۲. توجیه ناپذیری رسیدن به هدف با هر وسیله.

ایشان در همین زمینه در نامه ای به کارگزاران بیت المال نوشته اند: «... برای گرفتن مالیات از مردم، لباس های تابستانی و زمستانی، و مرکب سواری، و برده کاری (آنان) را نفروشید، و برای گرفتن درهمی، کسی را تازیانه نزنید و به مال کسی که "نماز گزار باشد، یا غیر مسلمانی که در پناه اسلام است" دست اندازی نکنید» (نامه 51، ص 401، پ 4).

۱-۴-۳. تاکید بر محور قرار دادن کتاب و سنت در حل اختلاف.

امام علیه السلام در همین خصوص در نامه به مالک اشتر به ایشان می فرماید «مشکلاتی که در احکام نظامیان برای تو پدید می آید و اموری که برای تو شبهه ناکند، به خدا و رسول خدا صلی الله و علیه و آله باز گردان، زیرا خدا برای مردمی که علاقه به هدایتشان داشته فرموده است: "اطاعت کنید خدا و پیامبرتان را ولی امرتان پس اگر در خبری کار به مشاجره کشید آن را به خدا و پیامبر ارجاء دهید" ارجاء به خداوند گرفتن آیات روشن و صریح کتاب اوست و واگذاری به پیامبر به معنای پیروی از سنت فراگیر و دور از اختلاف اوست» (نامه 53، ص 411، پ).

1-5. اصل حاکمیت اخلاق

روش های برگرفته از این اصل در سیره امام علی علیه السلام عبارتند از

۱-۵-۲. توصیه به جهاد با نفس

در این خصوص امام علیه السلام به کار گزاران اصرار مؤکد داشته اند از جمله در نامه به مالک اشتر می فرمایند: «... به او فرمان می دهد تا نفس خود را از پیروی آرزوها باز دارد و به هنگام سرکشی رامش کند. چرا که همانا "نفس همواره به بدی وامی دارد جز آنکه خدا رحمت آورد"» (نامه 53، ص 403، پ 3) همچنین آن حضرت در مذمت پیروی از هوای نفس به معاویه می فرمایند: «پیروی از هوای و خواهش نفس تو را به بدی ها کشانده، و در پرتو گمراهی قرار داده است، و تو را در هلاک انداخته و راه های نجات را بر روی تو بسته است» (نامه 30، ص 369، پ 3).

۱-۵-۳. تاکید بر انجام واجبات

در همین خصوص امام علیه السلام به مالک اشتر فرموده اند: «و اینکه اطاعت خدا را بر دیگر کارها مقدم دارد و آنچه از کتاب خدا آمده از واجبات و سنتها پیروی کند دستوراتی که جز با پیروی از آنها رستگار نخواهد شد.» (نامه 53، ص 403، پ 3).

۱-۵-۴. پرهیز دادن از خود پسندی

«سینه و بدی که ترا اندوهگین سازد نزد خدا بهتر است از حسنه و خوبی که تو را به خودبینی و خود پسندی و سرافزاری وا دارد» (حکمت 46، ص 453).

۱-۵-۵. تاکید بر پرهیز از ستم

«بدترین توشه برای روز قیامت، ستم بر بندگان است» (حکمت 221، ص 483).

۱-۵-۶. نهی از دروغگویی

«همانا ستمگری و دروغ پردازی، انسان را در دین و دنیا رسوا می سازد و عیب او را در نزد عیب جویان آشکار می سازد» (نامه 48، ص 399، پ 4).

۱-۵-۷. توصیه به صبر و تحمل

امام علیه السلام در این خصوص در وصیت نامه خود به امام حسن علیه السلام می فرماید: «برای حق در مشکلات و سختی ها شنا کن، شناخت خود را در دین به کمال رسان، خود را برای استقامت برابر مشکلات عادت ده، که شکیبایی در راه حق عادتی پسندیده است» (نامه 31، ص 371، پ 3).

۱-۵-۸. پرهیز دادن از لجاجت

امام علیه السلام در خصوص عدم لجاج و برگزیدن تاکتیک های منعطف در امر کشور داری به مالک می فرماید: «پس در مشکلات از خدا یاری جوی، و در سختی را با اندکی نرمی بیامیز. در آنجا که مدارا کردن بهتر است مدارا کن، و در جایی که جز با درشتی کار انجام نمی گیرد، درشتی کن» (نامه 46، ص 397، پ 5).

۱-۵-۹. ترغیب به عدم کینه جویی

امام علیه السلام در عهد نامه مالک اشتر در باره به ایشان می فرماید: «بر بخشش دیگران پشیمان مباش، و از کيفر کردن شادی مکن، و از خشمی که توانی از آن رها گردی شتاب نداشته باش» (نامه 53، ص 405، پ 1).

۱-۵-۱۰. دوری از افراد عیب جو و سخن چین

امام علی علیه السلام در عهد نامه مالک اشتر با او می فرماید: «از رعیت آنان که عیب جو ترند از خود دور کن» (نامه 53، ص 405، پ 3).

۱-۵-۱۱. توصیه به وفای به عهد

امام علی علیه السلام در عهد نامه مالک در این خصوص به ایشان فرموده است: «در قرار دادنامه، دست از بهانه جویی بردار، مبدا مشکلات پیمانی که بر عهده ات قرار گرفته، و خدا آن را بر گردنت نهاده، تو را به پیمان شکنی وادارد. زیرا شکیبایی تو در مشکلات پیمان ها که امید پیروزی

در آینده را به همراه دارد، بهتر از پیمان شکنی است که از کیفر آن می ترسی، و در دنیا و آخرت نمی توانی پاسخ گوی پیمان شکنی باشی (نامه، 53، ص 419، پ 3)

۱-۵-۱۲. تاکید به رازداری

« مردم عیوبی دارند که رهبر امت اسلامی در پنهان داشتن آن از همه سزاوارتر است، پس مبدا آنچه بر تو پنهان است آشکار گردانی، و آنچه هویدا است پوشانی، که داوری در آنچه از تو پنهان است با خدای جهان می باشد. پس چندان که می توانی زشتی ها را بیوشان، تا آن را که دوست داری بر رعیت پوشیده ماند خدا بر تو پوشاند» (نامه 53، ص 405، پ 2)

۱-۵-۱۳. نفی عمل به شبهات

امام علی (ع) خود در تعریف شبهه می فرمایند: «شبهه را برای این شبهه نامیده اند که به حق شباهت دارد». شبهه همواره باعث دودلی و تردید انسان می شود، لذا باید از آن پرهیز نمود. اما راه خروج از شبهه را امام چنین می فرمایند: «نور هدایت کننده دوستان خدا در شبهات یقین است و راهنمای آنان مسیر هدایت الهی است» (خطبه 38، ص 63، پ 4).

جدول ۱: مبنای عبودیت و بندگی خداوند متعال، اصول و روشهای مربوط به آن

روش ها	اصول	مبنا
1- توجه دادن به ارزشهای الهی به جای ارزش های غیر الهی 2- نفی اطاعت از هر کس و هر چیز به جز خدا 3- توصیه به انجام عمل فقط برای خدا 4- تاکید بر ناظر دانستن خداوند در همه احوال	خدا محوری	عبودیت و بندگی خداوند متعال
1- توجه دادن به رضامندی در رضایت خدا 2- توصیه به دعا و استعانت از خدا	توکل بر خدا	

3- امیدوار کردن به رحمت خدا	
1- یادآوری مرگ 2- توصیه به دل بستن به دنیا و مظاهر آن 3- پرهیزدادن از آرزوی دراز 4- ترغیب به اکتفا به حد ضرورت از دنیا 5- عبرت دادن از درگذشتگان	اعتقاد به عالم آخرت و زندگی پس از مرگ
1- پرهیز دادن از بکار بردن فریب و نیرنگ در سیاست 2- توجیه ناپذیری رسیدن به هدف با هر وسیله 3- تاکید بر محور قرار دادن کتاب و سنت در حل اختلاف	محوریت دین در همه امور زندگانی از جمله سیاست (جدائی ناپذیری دین از سیاست)

1- توصیه به تقوی و ترس از خدا 2- توصیه به جهاد با نفس 3- تاکید بر انجام واجبات 4- پرهیز دادن از خود پسندی 5- تاکید بر پرهیز از ستم 6- نهی از دروغگویی 7- توصیه به صبر و تحمل 8- پرهیز دادن از لجاجب 9- ترغیب به عدم کینه جویی 10- دوری از افراد عیب جو و سخن چین 11- توصیه به وفای به عهد 12- تاکید به رازداری 13- نفی عمل به شبهات	حاکمیت اخلاق	
---	--------------	--

2. مبنای اعتدال

از منظر امام علی علیه السلام این مبنای تربیت شهروندی دارای شش اصل: نفی افراط و تفریط، مواجهه با ظلم، عدالت اجتماعی، محوریت قانون، ضابطه مند بودن قدرت کارگزاران و شایسته سالاری می باشد.

2-1-1- اصل نفی افراط و تفریط

۱-۱-۲: ترغیب به میانه روی در تمام امور

بخشنده باش ولی نه به حد اسراف و بیجا و میانه رو باش و سختگیر مباش» (حکمت 33، ص 449)

۲-۱-۲: تذکر به عدم تندروی یا کندروی

امام علی علیه السلام در همین باب راجع به رسول خدا صلی الله و علیه و آله می فرماید: «هر کس از آن پیشی گیرد از دین خارج و آن کس که از آن عقب ماند هلاک می گردد» (خطبه 100، ص 131، پ 4)

۲-۱-۳: ترغیب به سنجیده و به جا سخن گفتن

«آنجا که باید سخن درست گفت، در خاموشی خیری نیست چنان که در سخن نا آگاهانه نیز خیری نخواهد بود» (حکمت 182، ص 477).

۲-۱-۴: توجه دادن به دنیا و آخرت با هم

«مردم در دنیا دو دسته اند: یکی در دنیا برای دنیا کار می کند که او را دنیا گرفتار ساخته و از آخرتش بازداشته، می ترسد بازماندگانش به تنگدستی دچار شوند و از تنگدستی خود ایمن و آسوده گشته پس زندگی خود را در راه سود دیگران از دست می دهد. و یکی در دنیا برای آخرت کار می کند و نعمت های دنیا نیز بدون تلاش به او روی می آورد، پس بهره هر دو جهان را چشیده، و مالک هر دو جهان می گردد، و با آبرو مندی در پیشگاه خدا صبح می کند و حاجتی از خدا درخواست نمی کند جز آن که خدا آن را روا می گرداند» (حکمت 269، ص 495).

2-2. اصل مواجهه با ظلم

۲-۲-۱: ترغیب به ایستادگی در مقابل ظلم

«کمربندها را محکم ببندید و دامن همت بر کمر بزنید بدست آوردن ارزش های والا با خوش گذرانی میسر نیست» (خطبه 241، ص 339، پ 3).

۲-۲-۲: تذکر به عدم مماشات با ستمگران

«سوگند به جان خودم در مبارزه با مخالفان حق و آنان که در گمراهی و فساد غوطه ورنند یک لحظه مدارا و سستی نمی کنم» (خطبه 24، ص 49، پ 1).

2-3. عدالت اجتماعی

۲-۳-۱. تذکر به تبعیض قائل نشدن بین آحاد ملت

« آیا به من دستور می دهید برای پیروزی خود، از جور و ستم در باره امت اسلامی که بر آنها ولایت دارم استفاده کنم؟ به خدا سوگند! تا عمر دارم، و شب و روز برقرار است و ستارگان از پی هم طلوع و غروب می کنند، هرگز چنین کاری نخواهم کرد! اگر این اموال از خودم بود به گونه ای مساوی در میان مردم تقسیم می کردم تا چه رسد که جز اموال خداست. آگاه باشید! بخشیدن مال به آنها که استحقاق ندارند زیاده روی و اسراف است» (خطبه 126، ص 169، پ 2).

۲-۳-۲. تاکید بر برخورداری همه آحاد از حقوق شهروندی

دو زن آمدند که یکی عرب و دیگری غیرعرب بود. حضرت علی علیه السلام سهم مساوی به آنها داد. زن عرب اعتراض نموده گفت، من عرب و آن دیگری عجم است. امام علی (ع) فرمود: در این فقره، فرزندان اسماعیل نسبت به فرزندان اسحاق برتری ندارند (عرب بر عجم برتری ندارد) (خطبه 126، ص 81).

۲-۳-۳. تاکید به رعایت عدالت در برخورد با دوست و دشمن

حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام در این باره در سفارش به امام حسن علیه السلام درباره ابن ملجم می فرماید: «بدانید جز کشته من کسی دیگر نباید کشته شود. درست بنگرید اگر من از ضربت او مردم او را تنها یک ضربت بزنید و دست و پا و اعضای او را مبرید» (نامه 47، ص 399، پ 3).

۲-۳-۴. اصرار بر پاداش متناسب با عمل

امام علی علیه السلام در این خصوص به مالک اشتر می فرماید: «هرگز نیکوکار و بدکار در نظرت یکسان نباشند زیرا نیکوکار بی رغبت و بدکاران در بدکاری تشویق می گردند پس هر کدام از آنان را بر اساس کردارشان پاداش بده» (نامه 53، ص 407، پ 5)

2-4. اصل محوریت قانون (شرع)

۲-۴-۱. ترغیب به رعایت احکام الهی و قوانین شرع

همانا خداوند واجباتی بر شما لازم شمرده آنها را تباه نکنید و حدودی برای شما معین فرموده. اما از آنها تجاوز نکنید و از چیزهایی نهی فرموده حرمت آنها را نگه دارید و نسبت به چیزهایی سکوت فرموده، نه از روی فراموشی پس خود را درباره آنها بزحمت و رنج نیاندازید» (حکمت 105، صص 62-461).

۲-۴-۲. پرهیز دادن از امتیاز خواهی

«و پرهیز از آن که چیزی را به خود مخصوص داری که - بهره - همه مردم در آن یکسان است» (نامه 53، پیشین)

۲-۴-۳. پرهیز دادن از امتیاز دهی به غیر حق

امام علی علیه السلام در همین باره به مالک اشتر می فرماید: «همانا زمامدار را خواص و نزدیکانی است که خود خواه و چپاولگرند. و در معاملات انصاف ندارند. ریشه ستمکاریشان را با بریدن اسباب آن بخشکان، و به هیچ کدام از اطرافیان و خویشاوندان زمین واگذار مکن و به گونه ای با آنان رفتار نما که قراردادی به سودشان منعقد نگردد که به مردم زیان رساند. مانند آبیاری مزارع، یا زراعت مشترک، که هزینه های آن را بر دیگران تحمیل کنند. در آن صورت سودش برای آنان و عیب و ننگش در دنیا و آخرت برای تو خواهد ماند» (نامه 53، ص 417، پ 2).

۲-۴-۴. پرهیز دادن مؤکد از رشوه خواری

«شب هنگام کسی به دیدار ما آمد و ظرفی سر پوشیده پر از حلوا داشت معجونی در آن ظرف بود چنان از آن متنفر شدم که گویا با آب دهان مار سمی یا قی کرده آن مخلوط کرده اند به او گفتم هدیه است یا زکات یا صدقه که این دو بر ما اهل بیت پیامبر (صلی الله علیه و اله) حرام است گفت نه زکات و نه صدقه بلکه هدیه است گفتم زنان بچه مرده بر تو بگیرند آیا از راه دین وارد

شده که مرا بفریبی یا عقلت آشفته شده یا جن زده شده ای یا هذیان می گویی؟» (خطبه 224، ص 329، پ 1)

2-5. اصل ضابطه مند بودن قدرت کارگزاران

2-5-1. توجه دادن به فانی بودن حکومت

بدان ای مالک تو را به سرزمینی می فرستم که پیش از تو دولت های عادل یا ستمگر بر آن، حکم راندند و مردم در کارهای توچنان می نگرند که پیش از تو در کارهای حاکمان پیش از خود می نگری» (نامه 53، ص 403، پ 3).

2-5-2. تذکر به اعمال نظارت

امام علی علیه السلام در اعمال نظارت بسیار مُسَرِّ بود و خود اینکار را به نحو بسیار مطلوب و بشکل عادلانه انجام می دادند در این رابطه امام در خصوص کارگزاران و عمال حکومت به مالک اشتر می فرمایند: «اعمال آنها را زیر نظر بگیر و ناظرانی از افراد صادق و وفادار بر آنان بگمار زیرا مراقبت پنهانی از اعمالشان آنها را وادار به رعایت امانت و مدارا با مردم می کنند» (همان، ص 411، پ 7).

2-5-3. تذکر به استفاده به جا از قدرت

امام علی علیه اسلام در تبیین این نکته به اشعث بن قیس فرماندار آذربایجان نوشته است: «همانا پست فرمانداری برای تو وسیله آب و نان نبوده بلکه امانتی در گردن توست» (نامه 5، ص 345، پ 4)

2-5-4. تاکید بر قائل شدن به حقوق متقابل مردم و حاکمان

ای مردم مرا بر شما و شما را بر من حقی واجب شده است. حق شما بر من آن که از خیر خواهی شما دریغ نوزم و بیت المال را میان شما عادلانه تقسیم کنم و شما را آموزش دهم تا بی سواد و نادان نباشید، و شما را تربیت کنم تا راه و رسم زندگی را بدانید. و اما حق من بر شما این است که

به بیعت من وفادار باشید و در آشکار و نهان برایم خیر خواهی کنید، هر گاه شما را خواندم اجابت کنید و فرمان دادم اطاعت نمایید (خطبه 34، ص 61، پ 2).

2-6. شایسته سالاری

۲-۶-۱. تاکید بر انتخاب کارگزاران با لیاقت و شایسته

در این باره امام علیه السلام به مالک اشتر می فرماید: «سپس در کار عاملان خود بیندیش و پس از آزمودن به کارشان بگمار و به میل خود و بی مشورت دیگران به کاری مخصوصشان مدار، که به هوای خود رفتن و به رای دیگران ننگریستن ستمگری بود و خیانت. کارگزاران دولتی را از میان مردمی با تجربه و با حیا از خاندان های پاکیزه و با تقوی که در مسلمانی سابقه درخشانی دارند انتخاب کن زیرا اخلاق آنان گرامی تر و آبرویشان محفوظ تر و طمع ورزی شان کمتر و آینده نگری آنان بیشتر است.» (نامه 53، ص 411)

۲-۶-۲. تاکید بر عدم حاکمیت افراد نالایق و بی هویت

هر گاه افراد پست حاکم شوند فضیلتی زمان هلاک می گردند، (قزوینی به نقل از علیخانی 1381، ص 30)

جدول ۲: مبنای اعتدال، اصول و روشهای مرتبط با آن

روشها	اصول	مبنا
1- ترغیب به میانه روی در تمام امور 2- تذکر به عدم تندروی یا کندروی 3- ترغیب به سنجیده و به جا سخن گفتن 4- توجه دادن به دنیا و آخرت با هم	1- نفی افراط و تفریط	اعتدال
1- ترغیب به ایستادگی در مقابل ظلم 2- تذکر به عدم مماشات با ستمگران	2- مواجهه با ظلم	

<p>1- تذکر به تبعیض قائل نشدن بین آحاد ملت 2- تاکید بر برخورداری همه آحاد از حقوق شهروندی 3- تاکید به رعایت عدالت در برخورد با دوست و دشمن 4- اصرار بر پاداش متناسب با عمل</p>	<p>3- عدالت اجتماعی</p>	
<p>1- ترغیب به رعایت احکام الهی و قوانین شرع 2- پرهیز دادن از امتیاز خواهی 3- پرهیز دادن از امتیاز دهی به غیر حق 4- پرهیز دادن مؤکد از رشوه خواری</p>	<p>4- محوریت قانون (شرع)</p>	
<p>1- توجه دادن به فانی بودن حکومت 2- تذکر به اعمال نظارت 3- تذکر به استفاده به جا از قدرت 4- تاکید بر قائل شدن به حقوق متقابل مردم و حاکمان</p>	<p>5- ضابطه مند بودن قدرت کارگزاران</p>	
<p>1- تاکید برانتخاب کارگزاران با لیاقت و شایسته 2- تاکید بر عدم حاکمیت افراد نالایق و بی هویت</p>	<p>6- شایسته سالاری</p>	

3. مبنای مدنیت

از منظر امام علی علیه السلام این مبنای تربیت شهروندی دارای سه اصل؛ مردم سالاری، سامان وضعیت اقتصادی و اجتماعی جامعه و تأمین امنیت می باشد.

3-1: اصل مردم سالاری

۳-۱-۱. توجه دادن به مشارکت مردم در تعیین سرنوشت

امام علی علیه السلام در خصوص رعایت این حق مردم به مالک اشتر می فرماید: «ای مالک مبادا بگویی که به من فرمان داده اند و من اکنون فرمان می‌دهم و باید از من پیروی شود زیرا اگر چنین بگویی چنین چیزی باعث تباهی شخصیت در دین و زوال حکومت می‌گردد» (نامه 53، ص 405، پ 1) در جای دیگر امام در رد استبداد و خو در آیی و مشارکت مردم در سرنوشتان می فرماید: «هر کس که تنها به رأی خود اتکا کند نابود است و هر کس که دیگران را به رایزنی بخواند در عقل ایشان سهم شده است. (حکمت 161، ص 475)

۳-۱-۲. توصیه به برخورد محبت آمیز با مردم

امام علی علیه السلام در این خصوص با مالک اشتر توصیه فرموده اند که: «مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده و با همه دوست و مهربان باش» (نامه 53، ص 403، پ 4)، در ادامه همین نامه امام علیه السلام تأکید می فرماید که: «در جلب خشنودی مردم گسترده ترین باشد، که همانا خشم عمومی مردم، خشنودی خواص را از بین می برد، اما خشم خواص را خشنودی همگان بی اثر کند» (همان، ص 405، پ 3).

۳-۱-۳. تأکید بر دوری از خشنوت و خونریزی

از خونریزی پرهیز و از خون ناحق پروا کن که هیچ چیز همانند خون ناحق کیفر الهی را نزدیک و مجازات را بزرگ نمی کند و نابودی نعمت ها را سرعت نمی بخشد و زوال حکومت را نزدیک نمی گرداند» (نامه 53، ص 419، پ 3).

- ۳-۱-۴. تاکید بر جبران مافات در صورت اشتباه کارگزاران
اگر به خطا خون کسی ریختی یا تازیانه یا شمشیر یا دستت دچار تند روی شد مبادا غرور
قدرت، تو را از پرداخت خونبها به بازماندگان مقتول باز دارد. (همان)
- ۳-۱-۵. تاکید بر حفظ اسرار مردم
امام علی علیه السلام در این مورد به مالک می‌فرماید: «مردم عیوبی دارند که رهبر امت در پنهان
داشتن آنها از همه سزاوارتر است» (همان)
- ۳-۱-۶. تاکید بر انتخاب مشاوران آگاه و دانا
امام علی علیه السلام به مالک اشتر می‌فرماید: «در امور کارمندانت بیندیش، و پس از آزمایش به
کارشان بگمار و با میل شخصی و بدون مشورت با دیگران آنان را به کارهای مختلف وادار
نکن، زیرا نوعی ستمگری و خیانت است.» (نامه 53، ص 411، پ 3)
- ۳-۱-۷. تاکید به نظارت و پاسخگویی
«رفتار کارگزارانت را بررسی کن و جاسوسانی راستگو و وفا پیشه بر آنان بگمار که مراقبت و
بازرسی پنهانی تو از کار آنان سبب امانت داری و مهربانی با رعیت می‌شود» (نامه 53، ص 411)
- ۳-۱-۸. توصیه به حضور رهبران در میان مردم.
امام علی علیه السلام در این خصوص به مالک می‌فرماید: «هیچ گاه خود را فراوان از مردم پنهان
مدار که پنهان بودن رهبران نمونه ای از تنگ خویی و کم اطلاعی در امور جامعه می باشد پنهان
شدن از رعیت زمامداران را از دانستن آنچه بر آنان پوشیده است باز می‌دارد» (نامه
53، ص 417، پ 2).

3-2. اصل سامان وضعیت اقتصادی و اجتماعی جامعه

- ۳-۲-۱. تاکید در به رسمیت شناختن حق حاکمیت افراد بر اموال و دارائی هایشان.

امام علیه السلام در این خصوصه ماموران جمع آوری مالیات می فرماید: «با ترس از خدایی که یکتاست و همتایی ندارد حرکت کن، در سر راه هیچ مسلمانی را نترسان، یا بازور از زمین او نگذر، و افزون از حقوق الهی از او مگیر، هر گاه به آبادی رسیدی در کنار آب فرود آی، و وارد خانه کسی مشو... سپس می گویی: ای بندگان خدا، مرا ولی خدا و جانشین او به سوی شما فرستاده است تا حق خدا را که در اموال شماست تحویل بگیرم، آیا در اموال شما حقی است که به نماینده او بسپارید؟ اگر کسی گفت نه، دیگر به او مراجعه نکن و اگر کسی پاسخ داد آری، همراهش برو، بدون آنکه او را بترسانی یا تهدید کنی یا به کار مشکلی وادار سازی، هرچه طلا و نقره به تو رساند بردار و اگر دارای گوسفند یا شتر بود بدون اجازه اش داخل مشو که اکثر اموال از آن اوست...» (نامه 25، ص 361، پ 1)

۳-۲. اصرار در بازگرداندن اموال غصب شده به صاحبانش

امام در این خصوص فرمودند: «به خدا سوگند بیت المال تاراج شده را هر کجا بیابم به صاحبان اصلی آن باز می گردانم گرچه با آن ازدواج کرده یا کنیزانی خریده باشند زیرا در عدالت گشایش برای عموم است» (خطبه 15، ص 39)

۳-۲-۳. نظارت دقیق بر بیت المال

همانا من، به راستی به خدا سوگند می خورم اگر به من گزارش کنند که در اموال عمومی خیانت کردی، کم با زیاد، چنان بر تو سخت گیرم که کم بهره شده، و در هزینه عیال و درمانده و خوار و سرگردان شوی» (نامه 20، ص 357).

۳-۲-۴. حمایت از تجارت و صنعت

امام علی علیه السلام به مالک اشتر می نویسد: «سفارش مرا نسبت به بازرگانان و صاحبان صنایع بپذیر و آنها را به نیکو کاری سفارش کن، بازرگانانی که در شهر ساکنند یا آنان که همواره در سیر و کوچ کردن می باشند و بازرگانانی که با نیروی جسمانی کار می کنند، چرا که آنان منابع اصلی

منفعت و پدید آوردندگان وسایل زندگی و آسایش و آوردندگان وسایل زندگی از نقاط دور دست و دشوار می باشند... در کار آنها بیندیش! چه در شهری باشند که تو به سر میبری یا در شهرهای دیگر؟» (نامه 53، ص 415، پ 1).

۳-۲-۵. جلوگیری از احتکار، گرانفروشی و سودجویی

امام علی علیه السلام در خصوص مبارزه با این دسته به مالک می فرماید: «بدان که در میان بازرگانان کسانی هم هستند که تنگ نظر و بد معامله و بخیل و احتکار کننده اند، که تنها با زورگویی به سود خود می اندیشند و کالا را با هر قیمتی که می خواهند می فروشند، که این سودجویی و گران فروشی برای همه آحاد جامعه زیانبار و عیب بزرگی بر زمامدار است. پس از احتکار جلوگیری کن، که رسول خدا صلی الله و علیه و آله از آن جلوگیری می کرد. باید خرید و فروش در جامعه اسلامی، به سادگی و با موازین عدالت انجام گیرد. با نرخ هایی که بفروشنده و خریدار زبانی نرساند. کسی که پس از منع تو احتکار کند او را کیفر ده تا عبرت دیگران شود اما در کیفر او اسراف نکن» (همان)

۳-۲-۶. هشدار در رسیدگی و نظارت بر زندگی محرومین

امام علی علیه السلام در این خصوص به مالک می فرماید: «خدا را! خدا را! در خصوص طبقات پایین و محروم جامعه، که هیچ چاره ای ندارند، از زمین گیران، نیازمندان، گرفتاران و دردمندان، همانا در این طبقه محروم گروهی خویشان داری کرده و گروهی به گدایی دست نیاز بر می دارند. پس برای خدا پاسدار حقی باش که خداوند برای این طبقه (محرومین) معین فرموده است بخشی از بیت المال و بخشی از غله های زمینی غنیمی اسلام را در هر شهری به طبقه پائین اختصاص ده زیرا برای دورترین مسلمان همانند نزدیکترین آنها سهمی مساوی وجود دارد و تو مسوول رعایت آن می باشی. مبدا سرمستی حکومت تو را از رسیدگی به آنان باز دارد که هرگز انجام کارهای فراوان و مهم عذری برای ترک مسوولیت های کوچک تر نخواهد بود» (نامه 53، ص 415، پ 2).

۳-۲-۷. توجه دادن به ساماندهی وضعیت مالیاتی

ایشان در این خصوص به مالک اشتر می فرمایند: «مالیات و بیت المال را به گونه ای واریسی کن که صلاح مالیات دهندگان باشد. زیرا بهبودی مالیات و مالیات دهندگان، عامل اصلی امور دیگر اقشار جامعه می باشد. و تا امور مالیات دهندگان اصلاح نشود کار دیگران نیز سامان نخواهد گرفت.

زیرا همه مردم نان خور مالیات و مالیات دهندگانند» (نامه 53، ص 413، پ 2)

۳-۲-۸. توجه به آبادانی زمین و کشاورزی

«باید تلاش تودر آبادانی زمین بیشتر از جمع آوری خراج باشد که خراج جز با آبادانی فراهم نمی گردد و آن کس که بخواهد خراج را بدون آبادانی مزارع به دست آورد شهرها را خراب و بندگان خدا را نابود، و حکومتش جز اندک مدتی دوام نیاورد» (همان)

3-3. اصل تأمین امنیت

۳-۳-۱. توجه دادن به لزوم تشکیل سپاه

امام علی علیه السلام در این زمینه به مالک می فرمایند: «سپاهیان به فرمان خدا، پناهگاه استوار رعیت و زینت وفادار زمامداران، شکوه دین و راه های تحقق امنیت کشور هستند امور مردم جز با سپاهیان استوار نگردد» (نامه 53، ص 409، پ 2)

۳-۳-۲. بسیج مردم داوطلب هنگام تهدید امنیت

به سوی فرمانده خود بشتابید و در جهاد با دشمن با یکدیگر پیشی بگیرید به خواست خدای عزیز و بزرگ» (نامه 1، ص 343، پ 2). اما نکته ای که در این خصوص لازم است بدان اشاره شود و امام علی علیه السلام به آن توجه داشته و کارگزاران را نیز متوجه این امر می کند آنست که شرکت در بسیج همگانی باید داوطلبانه باش نه به اجبار. امام علیه السلام در این مورد به عثمان بن حنیف می نویسد: «با کمک فرمانبرداران با مخالفان نبرد کن، و از آنان که فرمان می برند برای سرکوب آنها

که از یاری تو سر باز میزنند مددگیر، زیرا آن کس که از جنگ کراهت دارد بهتر است که شرکت نداشته باشد و شرکت نکردنش از یاری دادن اجباری بهتر است» (نامه 4، ص 345).

۳-۳. توصیه به رسیدگی به وضعیت سپاهیان

امام در این خصوص به مالک توصیه می فرماید: «در کارهای آنان (سپاهیان) بگونه ای ببانیدش که پدری مهربان در باره فرزندش می اندیشد، و مبادا آنچه را که آنان را بدان نیرومند می کنی در نظرت بزرگ جلوه کند و نیکو کاری تو در حق آن هر چند اندک باشد خوار مپندار زیرا نیکی، آنان را به خیر خواهی تو خواند، و گمانشان را نسبت به تو نیکو گرداند و رسیدگی به امور کوچک آنان را به خطر رسیدگی به کارهای بزرگشان وامگذار زیرا از نیکی اندک تو سود می برند و به نیکی های زیاد تو بی نیاز نیستند» (نامه 53، ص 409، پ 3).

۳-۳-۴. تاکید بر اولویت دادن به صلح

توصیه امام علی علیه السلام به مالک اشتر در این خصوص چنین است. «هرگز پیشنهاد صلح از طرف دشمن را که خشنودی خدا در آن است رد مکن که آسایش رزمندگان، آرامش فکری تو و امنیت کشور در صلح تأمین می گردد. (همان)

۳-۳-۵. تذکر به حزم و دوراندیشی با دشمن در زمان صلح

امام علیه السلام به مالک در این زمینه هشدار می دهند: «زنهار، زنهار، از دشمن خدا پس از آشتی کردن، زیرا گاهی دشمن نزدیک می شود تا غافلگیر کند، پس دوراندیش باش و خوشبینی خویش را متهم مکن» (نامه 53، ص 419).

جدول ۳: مبنای مدنیت، اصول و روشهای مرتبط با آن

روشها	اصول	مبنا
<p>1- توجه دادن به مشارکت مردم در تعیین سرنوشت</p> <p>2- توصیه به برخورد محبت آمیز با مردم</p> <p>3- تاکید بر دوری از خشونت و خونریزی</p> <p>4- تاکید بر جبران مافات در صورت اشتباه کارگزاران</p> <p>5- تاکید بر حفظ اسرار مردم</p> <p>6- تاکید بر انتخاب مشاوران آگاه و دانا</p> <p>7- تاکید به نظارت و پاسخگویی</p> <p>8- توصیه به حضور رهبران در میان مردم</p>	<p>1- مردم سالاری</p>	مدنیت
<p>1- تاکید در به رسمیت شناختن حق حاکمیت افراد بر اموال و دارائی هایشان</p> <p>2- اصرار در بازگرداندن اموال غصب شده به صاحبانش</p> <p>3- نظارت دقیق بر بیت المال</p> <p>4- حمایت از تجارت و صنعت</p> <p>5- جلوگیری از احتکار، گرانفروشی و سودجویی</p> <p>6- هشدار در رسیدگی و نظارت بر زندگی</p>	<p>2- سامان وضعیت اقتصادی و اجتماعی جامعه</p>	

محرورمین 7- توجه دادن به ساماندهی وضعیت مالیاتی 8- توجه به آبادانی زمین و کشاورزی		
1- توجه دادن به لزوم تشکیل سپاه 2- بسیج مردم داوطلب هنگام تهدید امنیت 3- توصیه به رسیدگی به وضعیت سپاهیان 4- تاکید بر اولویت دادن به صلح 5- تذکر به حزم و دوراندیشی با دشمن در زمان صلح	3- تأمین امنیت	

4. مبنای تأثیر محیط

از منظر امام علی علیه السلام این مبنای تربیت شهروندی دارای دو اصل: اصلاح شرایط و ایجاد زمینه می باشد.

4-1. اصل اصلاح شرایط

4-1-1. اهتمام به زدودن شبهات گمراه کننده

در همین خصوص در باره پیروان معاویه به او می فرمایند: «در موج سرکش دریای جهالت خود غرقشان کردی، که تاریکی ها آنان را فراگرفت، و در امواج انواع شبهات غوطه ور گردیدند، که از راه حق به بیراهه افتادند» (نامه 32، ص 383). اما امام علی علیه السلام برای زدودن شبهه ها به مالک می فرمایند: «اموری که برای تو شبهه ناکند به خدا و رسول خدا بازگردان... باز گرداندن چیزی به خدا،

یعنی عمل کردن به قرآن، و باز گرداندن به پیامبر صلی الله و علیه و آله یعنی عمل کردن به سنت او» (نامه 53، ص 411، پ 4).

۴-۱-۲. پرهیز دادن از مصاحبت با بدان

امام علی علیه السلام کارگزاران و مردم را از همنشینی با بدان برحذر داشته در این مورد به حارث همدانی می نویسد: «از دوستی با بی خردان و خلافکاران بپرهیز، زیرا هر کس را به دوستش می شناسند» (نامه 69، ص 435، پ 4).

۴-۱-۳. توصیه به همنشینی با نیکان

امام علی علیه السلام در این خصوص به مالک می فرماید: «تا می توانی با پرهیزگاران و راستگویان بپیوند و آنان را چنان پرورش ده که تو را فراوان نستایند» (نامه 53، ص 407).

۴-۱-۴. تذکر به قرار نگرفتن در مواضع تهمت

«کسی که خود را در جایگاه تهمت قرار داد، نباید جز خود را نکوهش کند» (حکمت 159، ص 475).

4-2. اصل ایجاد زمینه

۴-۲-۱. تذکر در بوجود آوردن بستر فکری مناسب برای انجام هر عمل

امام علی علیه السلام در این خصوص می فرماید: «شیطان بر آدم به جهت خلقت او از خاک فخر فروخت و با تکیه به اصل خود که از آتش است دچار تعصب و غرور شد. پس شیطان دشمن خدا و پیشوای متعصب و سر سلسله متکبران است که اساس عصیبت را بنا نهاد و بر لباس کبریایی و عظمت با خدا در افتاد لباس بزرگی را بر تن پوشید و پوشش تواضع و فروتنی را از تن در آورد.... او شش هزار سال عبادت کرد که مشخص نیست از سالهای دنیا است یا آخرت اما با ساعتی تکبر همه را نابود کرد چگونه ممکن است پس از ابلیس فرد دیگری همان اشتباه را کند و سالم بماند نه هرگز خداوند هیچ گاه انسانی را برای عملی وارد بهشت نمی کند که برای همان عمل فرشته ای را محروم سازد» (خطبه 192، صص 73-272).

- ۴-۲-۲. پرهیز دادن از غفلت انجام عمل در زمان خودش
حال که زنده و برقرارید پس عمل نیکو انجام بدهید زیرا پرونده ها گشوده، راه توبه آماده، و خدا فراریان را می خواند»
- ۴-۲-۳. تاکید به همت در انجام عمل
ارزش مرد به اندازه همت اوست» (حکمت 47، ص 453).
- ۴-۲-۴. تذکره مطالعه پیرامون انجام عمل
سپس در امور نویسندگان و منشیان به درستی بیندیش و کارهایت را به بهترین آنان واگذار و نامه های محرمانه، که در بر دارنده سیاست ها و اسرار توست از میان نویسندگان به کسی اختصاص ده که صالح تر از دیگران باشد» (نامه 53، ص 413، پ 2).
- ۴-۲-۵. توصیه به وارد شدن به میدان عمل و نهراسیدن از آن
هنگامی که از چیزی می ترسی خود را در آ» بیفکن زیرا گاهی ترسیدن از چیزی از خود آن سخت تر است» (حکمت 175، ص 475).
- ۴-۲-۵. تذکره به دلسرد نشدن از سختی ها و سرزنش ملامت گران
در راه خدا تلاش کن و هرگز سرزنش ملامت گران تو را از تلاش در راه خدا باز ندارد. برای حق در مشکلات و سختی ها شنا کن، شناخت خود از دین را به کمال برسان، خود را برای استقامت برابر مشکلات عادت ده که شکیبایی در راه حق عادتت پسندیده است.» (نامه 31، ص 371، پ 3).

جدول ۴: مبنای تأثیر محیط، اصول و روشهای در رابطه با آن

روشها	اصول	مبنا
1- اهتمام به زدودن شبهات گمراه کننده 2- پرهیز دادن از مصاحبت با بدان 3- توصیه به همنشینی با نیکان 4- تذکر به قرار نگرفتن در مواضع تهمت	1- اصلاح شرایط	
1- تذکر در بوجود آوردن بستر فکری مناسب برای انجام هر عمل 2- پرهیز دادن از غفلت انجام عمل در زمان خودش 3- تاکید به همت در انجام عمل 4- تذکر به مطالعه پیرامون انجام عمل 5- توصیه به وارد شدن به میدان عمل و نهراسیدن از آن 6- تذکر به دلسرد نشدن از سختی ها و سرزنش ملامت گران	2- ایجاد زمینه	تأثیر محیط

5. مبنای اندیشه ورزی

از منظر امام علی علیه السلام این مبنای تربیت شهروندی دارای دو اصل: تعقل و تفکر و کسب بینش می باشد.

5-1. اصل تعقل و تفکر

۵-۱-۱. توصیه به علم آموزی

امام علی علیه السلام در خصوص ارزش والای علم آموزی و مقایسه آن با کسب مال و ثروت به کمیل می فرماید: «مردم سه دسته اند: دانشمند الهی، و آموزنده ای بر راه رستگاری و گروهی مثل پشه هایی که دست خوش باد و طوفان هستند و همیشه سرگردانند، که به دنبال هر سر و صدایی می روند و با وزش هر بادی حرکت می کنند؛ نه از روشنایی دانش نور گرفتند و نه به پناهگاه استواری پناه دارند. ای کمیل دانش بهتر از ثروت است زیرا علم، نگهبان توست و مال را باید تو نگهبان باشی، مال با بخشش کاستی پذیرد اما علم با بخشش فزونی می گیرد و مقام و شخصیتی که با مال بدست آمده با نابودی مال نابود می گردد. ای کمیل بن زیاد! شناخت علم راستین آیینی است که به آن پاداش داده می شود و انسان در دوران زندگی با آن خدا را اطاعت می کند، و پس از مرگ نام نیکو به یادگار گذارد. دانش فرمانروا و مال فرمانبر است. ای کمیل ثروت اندوزان بی تقوا مرده اند، گر چه به ظاهر زنده اند. اما دانشمندان تا دنیا بر قرار است زنده اند، بدن هاشان گر چه در زمین پنهان اما یاد آنان در دل ها همیشه زنده است.» (حکمت 147، ص 471)

۵-۱-۲. توصیه به فرا گرفتن حکمت

حضرت در این مورد می فرماید: «حکمت را فراگیر، هر جا باشد. که حکمت در سینه منافق و دورو هم هست و در آنجا در اضطراب و نگرانی است تا بیرون آید و در سینه صاحب خود، مومن جا گیرد.» (حکمت 79، ص 457).

5-2. اصل کسب بینش.

۵-۲-۱. توجه دادن به توسل به قرآن

در سیره امام علی علیه السلام مهمترین راه کسب بینش توسل به قرآن ذکر شده است. امام علیه السلام در این باره فرموده است: «این قرآن است که با آن می توانید راه حق را بنگرید و با آن سخن بگویید و به وسیله آن بشنوید. بعضی از قرآن از بعضی دیگر سخن می گوید و برخی بر

برخی دیگر گواهی می دهد. آیاتش در شناساندن خدا اختلافی نداشته و کسی که همراهش شد از خدا جدا نمی سازد.» (خطبه 133، ص 179، پ 3)

۵-۲-۲. توصیه به توسل به اهل بیت پیامبر

برای رسیدن به بینش و رستگاری حاصل از آن امام علیه السلام توصیه می فرمایند که به اهل بیت پیامبر صلی الله و علیه و آله مراجعه شود ایشان در باره گفته اند: «رستگاری را از اهل آن جستجو کنید که اهل بیت پیامبر صلی الله و علیه و آله رمز حیات دانش، و راز مرگ جهل و نادانی هستند. آنان که حکمتشان شما را از دانش آنان و سکوتشان از منطق آنان، و ظاهرشان از باطنشان، اطلاع می دهد.» (خطبه 147، ص 193، پ 3)

جدول ۵: اندیشه ورزی، اصول و روشهای در رابطه با آن

روشها	اصول	مبنا
1- توصیه به علم آموزی 2- توصیه به فرا گرفتن حکمت	1- تعقل و تفکر	اندیشه ورزی
1- توجه دادن به توسل به قرآن 2- توصیه به توسل به اهل بیت پیامبر	2- کسب بینش	

6. مبنای کرامت

از منظر امام علی علیه السلام این مبنای تربیت شهروندی دارای اصل عزت می باشد

6-1. اصل عزت

۶-۱-۱. تذکر به حفظ شأن و جایگاه انسانی

امام علیه السلام در خصوص حفظ جایگاه انسانی می فرمایند: «هر که بجا آورد حق کسی را که او حقش را بجا نمی آورد او را بندگی نموده است» (حکمت 164، ص 475)

۶-۱-۲: تذکر به رفتار محبت آمیز با مردم

امام علیه السلام در همین رابطه به مالک می فرماید: «مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده و با همه دوست و مهربان باش» (نامه 53، ص 303، پ 4).

۶-۱-۳: تاکید بر پرده پوشی از عیوب مردم

امام علیه السلام در این خصوص به مالک می فرماید: «مردم عیوبی دارند که رهبر امت در پنهان د اشتن آن از همه سزاوارتر است، پس مبدا آنچه را بر تو پنهان است آشکار گردانی» (نامه 53، ص 405، پ 4)

۶-۱-۴: تذکر در عمل به وعده

امام علی علیه السلام در هشدار به مالک در باره خلف وعده می فرماید: «مبدا آنچه را انجام داده ای بزرگ بشماری یا مردم را وعده ای داده سپس خلف وعده نمایی!... خلاف وعده عمل کردن خشم خدا و مردم را بر می انگیزد که خدای بزرگ فرمود: دشمنی بزرگ خدا آن که بگویند و عمل نکنند» (نامه 53، ص 419).

جدول 6: مبنای کرامت، اصل و روشهای مربوط به آن

روشها	اصل	مبنا
1- تذکر به حفظ شأن و جایگاه انسانی	عزت	کرامت
2- تذکر به رفتار محبت آمیز با مردم		
3- تاکید بر پرده پوشی از عیوب مردم		
4- تذکر در عمل به وعده		

7. مبنای آزادی و اختیار

از منظر امام علی علیه السلام این مبنای تربیت شهروندی دارای اصل تشبه به ابرار می باشد

7-1. اصل تشبه به ابرار

7-1-1. تذکر به انجام صالحات

امام علی علیه السلام در موارد متعدد تاکید به انجام اعمال صالح توسط مردم و زمامداران دارند و در این خصوص سفارشات متعدد و موکدی دارند از جمله به مالک اشتر توصیه می فرمایند: «نیکو ترین وقت ها و بهترین ساعات شب و روزت را برای خود و خدای خود انتخاب کن اگرچه همه وقت برای خداست اگر نیت درست و رعیت در آسایش قرار داشته باشند. از کارهایی که به خدا اختصاص داردو باید با اخلاص انجام دهی انجام واجباتی است که ویژه پروردگار است، پس در بخشی از شب و روز وجود خود را به پرستش خدا اختصاص ده و آنچه تو را به خدا نزدیک می کند بی عیب و نقصانی انجام ده، اگرچه دچار خستگی جسمی شوی» (نامه 53، ص 417، پ 1)

7-1-2. تاکید به حساب کشی از خود

بندگان خدا خود را بسنجید قبل از آنکه مورد سنجش قرار بگیرید. پیش از آنکه حسابتان را برسند حساب خود را برسیه» (خطبه 90، ص 109، پ 3)

7-1-3. توجه دادن به توبه و انابه

بدان خدایی که گنج های آسمان و زمین در دست اوست به تو اجازه درخواست داده و اجابت آنرا به عهده گرفته است تو را فرمان داده که ازو بخواهی تا عطا کند، درخواست رحمت کنی تا ببخشد و خداوند بین تو و خودش کسی را قرار نداده تا حجاب و فاصله ایجاد کند و تو را مجبور نساخته که به شفیع و واسطه ای پناه ببری و در صورت ارتکاب گناه در توبه را مسدود نکرده است. در کیفر تو شتاب نگرفته، و در توبه و بازگشت، بر تو عیب نگرفته است. (نامه 31، ص 377، پ 3).

جدول ۷: مبنای آزادی و اختیار، اصل و روش های مربوط به آن

روشها	اصل	مبنا
تذکر به انجام صالحات	تشبه به ابرار	آزادی و اختیار
تاکید به حساب کشی از خود		
توجه دادن به توبه و انابه		

8. مبنای ضعف

از منظر امام علی علیه السلام این مبنای تربیت شهروندی دارای اصل تساهل می باشد

8-1. اصل تساهل

8-1-1. توجه دادن به سهولت در تکلیف

تکلیف سنگین و خارج از توان مکلف می تواند به بیزاری مکلف از انجام تکلیف بیانجامد. به همین خاطر باید از تکالیف بسیار سخت پرهیز نمود. امام علی علیه السلام به این موضوع توجه داشته اند و در این مورد فرموده اند: «خداوند سبحان.. احکام آسانی را واجب کرد و چیز دشواری را تکلیف نرمود» (حکمت 78، ص 455).

8-1-2. توصیه به تغافل

گذر از خطاهای کوچک امید اصلاح را زنده نگه می دارد و از سوی دیگر راه بازگشت را هموار نگه

می دارد. لذاست که گذر از خطاهای دیگران امر پسندیده ای است و امام در مورد آن می فرمایند: «از بهترین کارهای کریم و بزرگوار چشم پوشیدن او است از آنچه می داند» (حکمت 222، ص 483).

8-1-3. تذکر به ملایمت و مدارا

امام علی علیه السلام ملایمت و مدارا را حتی در مورد دشمنان تجویز می فرمودند ایشان در جنگ صفین به لشکریان خود فرموده اند: «با دشمن جنگ را آغاز نکنید تا آنها شروع کنند، زیرا بحمد الله حجت با شماست و آغاز گر جنگ نبودنتان، تا آن که دشمن به جنگ روی آورد. حجت دیگر بر حقانیت شما خواهد بود. اگر به اذن خدا شکست خوردند و گریختند، آن کس را که پشت کرده نکشید و آن که قدرت دفاع ندارد آسیب نرسانید و مجروحان را به قتل نرسانید. زنان را با آزار دادن تحریک نکنید هرچند آبروی شما بریزند یا امیران شمار را دشنام دهند که آنان در نیروی بدنی و روانی و اندیشه کم توانند» (نامه 14، ص 353)

۸-۱-۴. توصیه به داشتن سعه صدر و بخشش

امام علی علیه السلام در این زمینه به مالک می فرمایند: «اگر گناهی از آنان سر می زند یا علت هابی بر آنان عارض می شود، یا خواسته و ناخواسته اشتباهی مرتکب می گردند آنان را ببخشای و بر آنان آسان گیر» (نامه 53، ص 409). در ادامه همین نامه امام علیه السلام در خصوص انتخاب قاضی به مالک می فرمایند: «از میان مردم برترین فرد نزد خود را برای قضاوت انتخاب کن، کسانی که مراجعه فراوان آنها را به ستوه نیاورد و برخورد مخالفان با یکدیگر او را خشمگین نسازد» (همان، ص 411، پ 2).

جدول ۸: مبنای ضعف، اصول و روشهای مربوط به آن

روشها	اصل	مبنا
1- توجه دادن به سهولت در تکلیف	تساهل	ضعف
2- توصیه به تغافل		
3- تذکر به ملایمت و مدارا		
4- توصیه به داشتن سعه صدر و بخشش		

9. مبنای جاذبه احسان

از منظر امام علی علیه السلام این مبنای تربیت شهروندی دارای اصل فضل می باشد

9-1. اصل فضل

9-1-1. توصیه به مبالغه در پاداش

امام علیه السلام در این مورد می فرمایند: «خداوند متعال... هر گناه تو را یکی و هر نیکی تو را ده به حساب آورده و راه توبه و بازگشت را برای تو هموار کرده» (نامه 31، ص 377، پ 3)

9-1-2. سفارش به نیکی در مقابل بدی (به همکیشان)

امام علیه السلام در این باره به امام حسن علیه السلام می فرمایند: «چون برادرت از تو جدا گردد تو پیوند دوستی بر قرار کن. اگر روی برگرداند تو مهربانی کن، و چون بخل ورزد تو بخشنده باش، هنگامی که دوری می گزیند تو نزدیک شو و چون سخت می گیرد تو آسان گیر و به هنگام گناهِش عذر او را بپذیر» (نامه 31، ص 381، پ 3).

جدول 9: مبنای جاذبه احسان، اصل و روشهای مربوط به آن

روشها	اصل	مبنا
1- توصیه به مبالغه در پاداش 2- سفارش به نیکی در مقابل بدی (به همکیشان)	فضل	جاذبه احسان

بحث و نتیجه گیری

دقت به آنچه به عنوان مبانی، اصول و روشهای تربیت در این پژوهش تدوین شده است، توجه به چند نکته اساسی را ضروری می کند.

1- همانطور که قبلاً هم به آن تاکید شد غایت تربیت در اسلام پرورش عبد صالح برای قرب الهی است و تبعاً هدف غایی تربیت سیاسی هم چیزی جز این نمی تواند باشد. بنابراین مبانی، اصول و

روشهای اینکار هم باید با محتوی و هدف تربیت مطابقت داشته باشد. در واقع به همان اندازه که هدف در تعلیم و تربیت اسلامی مقدس است روشهای رسیدن به هدف نیز از تقدس برخوردار است. در تربیت اسلامی مبانی، اصول و روشها از محتوا و اهداف جدا نیستند بلکه چون در همه آنها جهت الهی مطرح است با هم ارتباط تنگاتنگی دارند به همین خاطر است که گاه اهداف جزئی برای رسیدن به غایت، در کسوت روش هم نمایان می شود و بالعکس. از همین روی است که به عنوان مثال «عدالت» در سیره امام علی علیه السلام هم هدف حکومت است و همه شیوه تربیت برای رسیدن به کمال.

2- تربیت شهروندی یکی از کارکردهای بنیادین تربیت است. اما باید توجه داشت در نظام تعلیم و تربیت اسلامی، تمامی کارکردهای تعلیم و تربیت متوجه یک هدف خاص هستند و آن تعالی و کمال انسان است. مبانی، اصول و حتی روشهای نظری تربیت، در تمام کارکردهای تربیت اسلامی یکسان هستند - چون هدف در تمامی این کارکردها یکی است - بنا براین تعجبی ندارد اگر مبانی، اصول و روشهای تربیت شهروندی از نظر امام علی علیه السلام با مبانی، اصول و روشهای تربیت اجتماعی و یا تربیت اخلاقی از منظر ایشان شبیه یکدیگر باشد. کما اینکه مقایسه نتیجه این پژوهش با پژوهش «تربیت اجتماعی از دیدگاه نهج البلاغه» (محمدی، 1375) و مشابهت روش های تربیتی در دو زمینه موید همین نظر است. رهنما (1382) در مقاله «تربیت اخلاقی - سیاسی مدیران از دیدگاه امام علی علیه السلام» اصول و روشهایی را در مورد تربیت اخلاقی مدیران از منظر امام علی علیه السلام مطرح کرده است که در این پژوهش و پژوهش محمدی برای تربیت سیاسی و تربیت اجتماعی مطرح شده اند. بدین ترتیب این نتیجه گیری که تقسیم کارکردهای تعلیم و تربیت در تربیت اسلامی فقط به منظور تکیه بیشتر بر یک کارکرد خاص بوده و الا مرزبندی مشخصی بین این کارکردها در تعلیم و تربیت اسلامی وجود ندارد به گزافه نیست. به سخن دیگر آنچه در این پژوهش به عنوان مبانی، اصول تربیت شهروندی از منظر امام علی علیه السلام تدوین شده است

عیناً می‌تواند به عنوان مبانی و اصول تربیت اجتماعی، یا تربیت اخلاقی یا تربیت عقلانی و امثالهم در نظر گرفته شود.

3- مبانی، اصول و روشهای تدوین شده در این پژوهش این نکته را ثابت می‌کند که مولفه‌های تعلیم و تربیت اسلامی که از منظر امام علی علیه السلام تدوین شده است، دارای نظم و هارمونی درونی است که هیچیک از اعضای آن در تقابل با یکدیگر قرار ندارند و همگی آنها در یک جهت که رسانیدن انسان به کمال است عمل می‌کنند.

پیشنهادهای

1. مشخص است که گرچه مبانی، اصول و روشهای تربیت شهروندی که در این پژوهش به آنها اشاره شده ناظر به عملکرد امام علی علیه السلام در حکومت و شرایط آن روز جامعه اسلامی است اما بدلیل جامعیت و اصالت آنها، و اینکه ریشه در وحی دارد، هم اینک نیز برای ایجاد یک ساختار قوی و نظام مند برای تعلیم و تربیت کشور اسلامی بخصوص در زمینه تربیت کارگزاران شایسته و ایجاد حس مشارکت و مسئولیت در مردم کشور ما نسبت به وضعیت سیاسی و اجتماعی می‌تواند بسیار موثر و راهگشا باشد. لذا توجه بیش از پیش مسئولان به این مسئله را خواستاریم.
2. نتایج پژوهش، تبیین نظری مبانی، اصول و روشهای تربیت اسلامی از منظر پیشوای اول شیعیان است. بدیهی است برای استفاده از نتایج این پژوهش و پژوهشهای مشابه در تعلیم و تربیت کشور باید دست اندرکاران و برنامه ریزان با آگاهی از نتایج پژوهش حاضر و سایر پژوهشهای از این قبیل، به تدوین استراتژی راهبردی و برنامه‌های مناسب آموزشی و درسی همسو با آن‌ها پرداخته و فعالیتهای آموزشی را چنان برنامه ریزی نمایند که ضمن تسهیل فرآیند یادگیری برای دانش‌آموزان، این فعالیتهای مهمی برای تحقق انسانیت حقیقی دانش‌آموزان به معنای، انسان اسلامی باشند.

3. مریبان و معلمان می توانند با الگو قرار دادن سیره ائمه اطهار علیهم السلام به عنوان برترین مریبان عالم، نقش کلیدی خود در تعلیم و تربیت را به نحو احسن ایفاء نمایند.
4. برنامه ریزان تربیتی در سطوح مختلف با عنایت به نتایج پژوهش، لازم است به مبانی نه گانه و اصول مطرح در هریک از آنها و روشهای تربیتی مطرح شده، توجه نموده، زمینه های مناسبی را برای تربیت شهروندی دانش آموزان با عنایت به آموزه های تربیتی مکتب امام علی علیه السلام فراهم آورند.
5. فهرست روشهای تربیتی تدوین شده برای هر یک از اصول تنها شمه ایی از طیف وسیع روشهای تربیتی موجود در متن سیره امام علی علیه السلام است. که در اینجا به عنوان نمونه آورده شده و بخصوص در بحث از روشهای تربیتی همچنان زمینه برای بررسی و تعمق بیشتر در متون مذکور فراهم است.

منابع

- احسانی، محمد، تربیت سیاسی کارگزاران در مدرسه امام علی (ع)، نشریه معرفت شماره 39، استیونسون، لسلی، هفت نظریه در باره طبیعت انسان، ترجمه بهرام محسن پور (1368)، چاپ اول، تهران، انتشارات رشد.
- آرم، آنتونی و مارتین لیسیت، جامعه شناسی سیاسی، ترجمه احمد پیشه ور (1376)، چاپ اول، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز. صص 247-248
- باقری، خسرو (1375)، تعلیم و تربیت از منظر پست مدرنیسم، مجله روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، سال دوم، شماره 1-1375، صص 4، 75
- باقری، خسرو (1380)، نگاهی دوباره به تعلیم و تربیت اسلامی، چاپ هفتم، تهران، انتشارات مدرسه.
- برزنیکا، ولفگانگ، نقش تعلیم و تربیت در جهان امروز، ترجمه محور آفاق بایوردی، (1371) چاپ اول، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، صص 43.
- بشیریه، حسین (1374)، جامعه شناسی سیاسی: نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی، چاپ اول، تهران، نشر نی،

- دورکیم، امیل، تربیت و جامعه شناسی، ترجمه علی محمد کاردان (1376)، انتشارات دانشگاه تهران، ص 9.
- رحمانی، جعفر (1382)، پرورش نیروی انسانی، همایش رفتار شناسی علوی در گستره مدیریت، تهران، دانشگاه شاهد.
- رهنما، اکبر (1382)، تربیت سیاسی - اخلاقی مدیران از دیدگاه امام علی (ع)، همایش رفتار شناسی علوی در گستره مدیریت، تهران، دانشگاه شاهد، 1382.
- ریترز، جورج، نظریه جامعه شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، (1374) چاپ اول، تهران، انتشارات علمی. ص 136
- فریره، پائولو، آموزش ستمدیدگان، ترجمه احمد بیرشک و سیف الله داد (1385)، تهران، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- کارنوی، مارتین، تعلیم و تربیت در خدمت امپریالیسم فرهنگی، ترجمه حسن پاشا شریفی (1365)، تهران.
- مایر، فردریک، تاریخ اندیشه های تربیتی ترجمه فیاض، (1374)، تهران، انتشارات سمت، ص 258
- محمدی، مهری (1379)، بررسی تربیت اجتماعی از دیدگاه نهج البلاغه، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران دانشگاه تربیت مدرس 1379.
- مرزوقی، رحمت الله (1379)، تربیت سیاسی در آموزش و پرورش جمهوری اسلامی، رساله دکتری، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
- مزیانی، محمد صادق، روشهای تربیت سیاسی کارگزاران از منظر امام علی (ع)، نشریه حکومت اسلامی، شماره 22، ص 3
- Dewey. J. (1960), Democracy & Education, New York: Macmillan Company .
- Goodman P. (1975), Compulsory Education, Penguin Education. Penguin Book Ltd. p. 23
- Harris. k. (1995), Education for citizenship ,critical conversation in philosophy of education ,wendy kohil(ed). new york – London. pp. 219-221
- Morgan. W. J(1989). Classical Marxism and education of works: Class and Party: International Journal of univ. Adult education ,vol 28. pp. 45-58
- Othman , Abdulaziz (2000), Political Education In I slam , Moslem Education .
- Ryba. R. (1997), Education ,Democracy and Development: An International Perspective. Kluwer academic publisher, prodecht, Boston and London .

- Scurati. C. (1998). Education to Social Civic and Political values in the Italian pedagogical thought ,Paper presented at the international conference on the development of civic responsibility among youth. Urbino,Italy .
- Silberman. C. E. (1971),Crisis in the classroom:the remaking of American education ,Random House INC. u. s. a,p 28
- Slattery,P. (1995),Curriculum development in the Postmodern Era. Garland Publishing. INC. New york and London .